

VASS LÁSZLÓ

A jelentés aspektusairól

József Attila *Külvárosi éj* című költeménye Kass János és Würtz Ádám rajzaival

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

diktum, apperceptum, evokátum, József Attila

1. Bevezető megjegyzések

A verbális szövegek jelentéscentrikus interpretálásának alapja a létrehozásukhoz felhasznált nyelv rendszerére vonatkozó értelem-szemantikai ismereteink. Más szóval a nyelvi-logikai értelem, amelyet nagyjából az 'értelmező szótár'-beli jelentések aktualizálásával, illetőleg kombinációjával nyerünk.

A nyelvi-logikai értelemhez gyakran társulnak olyan jelentésösszetevők, amelyeket valamely érzékszervünk (szemünk, fülünk stb.) által hozunk létre, s amelyeket ilyenformán nem tudunk maradéktalanul verbalizálni. Sőt olyan összetevők is, amelyeket érzelmeink, tényleges vagy elővételezett tapasztalataink stb. alapján rendelünk a szöveg elemeihez, s amelyeket ilyenformán nem tudunk teljes mértékben fogalmilag kifejezni.

A jelen rövid írásom tárgya elsődlegesen az utóbbi két jelentésösszetevő vizsgálata.

2. A Külvárosi éj

A vizsgálat 'alapanyag'-át József Attila *Külvárosi éj* (1932.) című költeményének verbális nyelvi interpretációi, elemzései és vizuális nyelvi reprezentációi, illusztrációi alkotják. Következzék mindenekelőtt a költemény.

Külvárosi éj

- 1 A mellékudvarból a fény
- 2 hálóját lassan emeli,
- 3 mint gödör a víz fenekén,
- 4 konyhánk már homállyal teli.

- 5 Csönd, – lomhán szinte lábrakap
- 6 s mászik a súroló kefe;
- 7 fölötte egy kis faldarab
- 8 azon tűnődik, hulljon-e.

- 9 S olajos rongyokban az égen
- 10 megáll, sóhaj az éj;
- 11 leül a város szélénél.
- 12 Megindul ingón át a téren;
- 13 egy kevés holdat gyűjt, hogy égjen.

- 14 Mint az omladék, úgy állnak
- 15 a gyárok,
- 16 de még
- 17 készül bennük a tömörebb sötét,
- 18 a csönd talapzata.

- 19 S a szövőgyárok ablakán
- 20 kötegebe száll
- 21 a holdsugár,
- 22 a hold lágy fénye a fonál

- 23 a bordás szövőszékeken
24 s reggelig, míg a munka áll,
25 a gépek mogorván szövik
26 szövönők omló álmait.
- 27 S odébb, mint boltos temető,
28 vasgyár, cementgyár, csavargyár.
29 Visszhangzó családi kripták.
30 A komor föltámadás titkát
31 őrzik ezek az üzemek.
32 Egy macska kotor a palánkon
33 s a babonás éjjeli őr
34 lidércet lát, gyors fényjelet, –
35 a bogárhátú dinamók
36 hűvösen fénylenek.
- 37 Vonatfüty.
- 38 Nedvesség motoz a homályban,
39 a földre ledőlít fa lombjában
40 s megnehezíti
41 az út porát.
- 42 Az úton rendőr, motyogó munkás.
43 Röpcédulákkal egy-egy elvtárs
44 iramlik át.
- 45 Kutyaként szimatol előre
46 és mint a macska, fülel hátra;
47 kerülő útja minden lámpa.
- 48 Romlott fényt hány a korcsma szája,
49 tócsát okádik ablaka;
50 benn fuldokolva leng a lámpa,
51 napszámos virraszt egymaga.
52 Szundít a korcsmáros, szuszog,
53 ő nekivicsorít a falnak,
54 búja lépcsőkön fölbuzog,
55 sír. Élteti a forradalmat.
- 56 Akár a hült érc, merevek
57 a csattogó vizek.
58 Kóbor kutyaként jár a szél,
59 nagy, lógó nyelve vizet ér
60 és nyeli a vizet.
61 Szalmazsákok, mint tutajok,
62 úsznak némán az éjjel árján –
- 63 A raktár megfeneklett bárka,
64 az öntőműhely vasladik
65 s piros kisdedet álmodik
66 a vasöntő az ércformákba.

- 67 Minden nedves, minden nehéz.
 68 A nyomor országairól
 69 térképet rajzol a penész.
 70 S amott a kopár réteken
 71 rongyok a rongyos füveken
 72 s papír. Hogy' mászna! Moco-rog
 73 s indulni erőtlen...
- 74 Nedves, tapadós szeled méša
 75 szennyes lepedők lobogása,
 76 óh éj!
 77 Csüngsz az egen, mint kötelen
 78 foszló perkál s az élelen
 79 a bú, óh éj!
- 80 Szegények éje! Légy szemem,
 81 füstölőj itt a szívemen,
 82 olvasd ki bennem a vasat,
 83 álló üllöt, mely nem hasad,
 84 kalapácsot, mely cökken pengve,
 85 – sikló pengét a győzelemre,
 86 óh éj!
- 87 Az éj komoly, az éj nehéz.
 88 Alszom hát én is, testvérek.
 89 Ne üljön lelkünkre szenvedés.
 90 Ne csipje testünket féreg.

A *Külvárosi éj* József Attila egyik legnagyobb, legfontosabb és leggyakrabban elemzett költeménye. BÓKA LÁSZLÓ például a vers főbb motívumait – *fény, víz, homály, csönd* – vizsgálja (BÓKA: 1958. 321–325), T. LOVAS RÓZSA a szerkezeti részek képvilágát elemzi (T. LOVAS: 1960. 66–74), KISS FERENC átfogó igényű tanulmányban kutatja a mű esztétikumát (KISS: 1962. 580–592), SZILÁGYI PÉTER a polifonikus versek körében a költemény metrikai-ritmikai struktúráját taglalja (SZILÁGYI: 1971. 69–81), stb. A hivatkozott tanulmányok közül itt elsősorban a nyelvész T. LOVAS RÓZSÁÉval és az irodalmár KISS FERENCÉVEL foglalkozom, elemzéseiket a *Külvárosi éj* interpretációjának verbális nyelvi reprezentációjaként értelmezve.

A költeményhez készült illusztrációk Kass Jánostól és Würtz Ádámától származnak (lásd az 1. és a 2. ábrát az 5. alatt).

3. Elemzések és jelentésaspektusok

A hivatkozott tanulmányok közül talán T. LOVAS RÓZSÁÉ a legalaposabb. KISS FERENC is megjegyzi: „elemzése igen részletes és gondos, többször támaszkodom is rá, máskor pedig vitatkozni készlet...” (KISS: 1962. 585). (A dolgozatok gyakran ideológiai – politikai indítékúnak tekinthető evaluatív momentumokat is tartalmaznak, ezektől e helyütt igyekszem eltekinteni.)

T. LOVAS RÓZSA interpretációjának átfogó kerete a következő scenárió (T. LOVAS: 1960. 69):

u/(TLR)/1

(...) József Attila a „Külvárosi éj”-ben világosan érezteti az olvasóval – noha egy szó említést sem tesz róla –, hogy egy proletárlakás konyhájából indul el (a Székely Bertalan utcában laknak ekkor Judittal), midőn kialszik az alkony utolsó keveske világossága, s késő éjszakáig barangol a sokszor megtett úton gondolatban vagy a valóságban. Gyárak, raktárak, proletárviskók között baktat, míg csak ki nem ér a Duna-

partra s a házakon túl kezdődő rétekre, melyeknek letarolt, szemetes füve ugyanolyan szomorú, mint azoknak az élete, akik ünnepponként itt keresnek pihenést. Egy időre úgy áll meg itt, hogy lelkében sűrítődik mindaz, amit látott, átélte elindulása óta. – Az *elindulás* szó nemcsak a hazulról való távozást, hanem a külváros sorsára való eszmélést is jelenti. – Végül egy szinte ódai szármalású részlet után úgy érezzük, hogy a költő hazatér, s elalvás előtt jó éjszakát kíván testvéreinek, a külváros szalmazsákokon nyugvó lakóinak.¹

A *t*(TLR)/1 foratókönyv főbb elemei a következők: a költő valóságos vagy gondolati és szimbolikus „*elindulás*”-a, majd ’hazatér’-ése. Az út főbb állomásai: a (feltehetően Székely Bertalan utcai) proletártakás konyhája, gyárak, raktárak, proletárviskók, a Duna-part, a házakon túl a rétek szemetes füve stb. József Attila késő éjszakai erre barangol... baktat... megáll... végül elalvás előtt még „jó éjszakát”-ként elsóhajtja kívánságát testvéreinek (vö. T. LOVAS: 1960. 74, lásd a 89. és a 90. sort). A leírás oly mértékben pasztikus, hogy a kellő helyismerettel nem rendelkező olvasó kénytelen maga elé tenni egy térképet, s megkeresve a Székely Bertalan utcát, megkísérli rekonstruálni József Attila útját a Duna-partig és vissza. S ha eltéved, rémlik föl benne, hogy a *t* / (TLR) /1 panorámakép elemeinek egy része nem szerepel a költeményben.

A verset aztán a *t*(TLR)/1 szcenárió alapján nagyjából a szakaszok mentén tagolja tematikus egységekre T. LOVAS RÓZSA, s ezeken belül bontja ki a költemény képvilágát. A továbbiakban tekintsünk néhány szcenárióepizódot.

A leírások részleteikben is azt a benyomást keltik, hogy T. LOVAS RÓZSA interpretációja során elképzeli, nem csak elképzeli: látja, adott esetben hallja is, szinte megéli, amit a *Külvárosi éj* kapcsán papírra vet.

A költemény felütéséhez (1 – 8. sor) általa hozzárendelt értelmi kép egyik elemét például a következőképp verbalizálja (T. LOVAS: 1960. 69):

t(TLR)/2

(...) A külvárosi konyhából, melynek ablaka szűk, sötét mellékudvarra nylik, lassan eltűnik a fény: halász emeli így a hálóját. (...)

A *t*(TLR)/2-ben textuálisan megjelenő „halász emeli így a hálóját” egység alapján kézenfekvő arra következtetni, hogy a benne kifejeződő tényállás legalábbis része a kezdő sorokhoz T. LOVAS RÓZSA által hozzárendelt világfragmentumnak. Sőt, az *így* határozói összetevő miatt feltehetjük azt is, hogy a szerzőnek konkrét tapasztalatai is lehetnek a ’halász’-at mesteriségében. (Ezek nélküli ugyanis nemigen állíthatná a *t*(TLR)/2-ből kiemelt tényállást.) Mindez nem kis mértékben csökkentheti a „fény hálóját” kifejezés metaforikus jelentéspotenciálját.

A lakásból kilépve (lásd a 9 – 13. sorokat), fáradt munkásasszony képe tűnik az elemző és az elemzés olvasója elé (T. LOVAS: 1960. 69):

t(TLR)/3

A költő ezután érezhetőleg kilép a lakásból, ugyanis amit leír, szabad látóhatárt kíván. Azt figyelni, miként borítja el az eget az éjszaka, s ezt olyan költői képpel tolmácsolja, melyhez hasonló szépet csak irodalmunk legnagyobbjai alkottak. Olajos rongyokba öltözött, fáradt munkásasszony személyesíti meg a lassan közeledő éjszakát, ingatag léptekkel vonzolja magát, megáll, sóhajt – talán az éj hűvös szele ez a sóhajtás –, leül pihenni, majd folytatja útját. S mint ahogy egykor a munkából hazaérkező „mama” meggyújtotta a petróleumlámpát („az ujjnyi kevés lámpaolajat”) egy *kevés holdat gyújt*... Tévedhetetlenül fedi egymást költői élmény és költői kép...

Magam is magam előtt látom a Mamit, a nagymamám, amint az Ilona utcai szoba-konyhás lakásban kánnal gyújt villanyt, az idézett elemzés keletkezésének idején is. SZILÁGYI PÉTER más megoldást kínál (SZILÁGYI: 1971. 74):

t/(SZP)/1

A harmadik szakasz képsorának alapanyagát illetően nem alakult ki még egységes vélemény (...) A megoldás kézenfekvőnek látszik: a lámpától lámpáig, egyik oldalról a másikra imbolygó lámpagyújtogató, a kor jellegzetes figurája bukkan itt fel (...)

Fáradt munkásasszony? Lámpagyújtogató? Tény, hogy ketten kétféle, hárman többféle 'kép'-et, verbálisan és vizuálisan is könnyen megfogalmazható, konkrét figurát társít(hat)unk a 9 – 13. sorok alkotta szerkezeti egységhez úgy, hogy a költemény egyiket sem textualizálja. Az ilyen 'kép'-ek alighanem tipikus befogadói reflexiók eredményei, interpretációs tevékenységünkre nem elhanyagolható következményekkel. A t / (TLR)/2 és t/(TLR)/3 alatt olvasható megállapításoknak éppen a 'határozottság'-át, konkrét jellegét vitatja KISS FERENC (Kiss: 1962. 586–587):

t/(KF)/1

(...) Arról (...) szó sincs, hogy az éjszakát itt fáradt munkásasszony személyesítené meg, noha a kevés hold meggyújtásában valóban ott kísért az „ujjni kevés lámpaolaj” s a „Mama” mozdulatának emléke. Igen fontos pontra értünk itt: azt kell mondanunk, hogy az említett megszemélyesítést éppen határozottsága miatt kerüli a költő (...) Már az első két sor háló-képéből hiányzik a halászra való konkrét utalás (...) nincs sok értelme a költő városbeli útjának túl nagy jelentőséget tulajdonítani (...)

Ha netán azt mondanám neked, Netti, hogy Rolling Stones, feltételezem, látnád és hallanád is a 'kövek'-et. Esetleg olyasféléképpen, ahogyan annak idején Tom Wolfe látta Sir Mick Jaggert (Tom Wolfe: é.n. 223):

t/(TW)/1

(...) a szegény szavak, hogy is fejezhetnék ki őket? (...) A színpad közepén cingár kis legény alsóingben, a vállá majd kibújik a nyak kivágatán, annyira szűk vállú, még ezen a vállon egy hatalmas... fej kornyadoz a fülére-homlokára boruló hajával... de a fiúnak a szája a legfeltűnőbb. Közönséges, bántóan vörös két ajak. Mint a csirkebelsőség, úgy lóg ki az arcából. Tekintete szirupos lassúsággal csorog végig az ágáló csitriken, aztán lehunyja a szemét, és az ajkai kezdenek el élni... kéjes, bizalmas, nyálas, mosdatlan, buja, szájbéli mosolyt öltenek.

Nagyjából így festett '95 augusztusában a Népstadionban is. Lásd Kass János *Új generáció* című polisztírol fejét is 1985-ből (Kass: 1997. 144). S talán hallanád, hogyan dübörög „egy néger bika” (Tom Wolfe: é.n. 223) hangján az *I can't get no satisfaction*.

„Vonattütyü.” T. LOVAS RÓZSA a költemény 37. sorához általa rendelt 'auditív kép' -et a következőképpen parafrázeálja (T. LOVAS: 1960. 71):

t/(TLR)/4

(...) Most egyszerre távoli, éles hang tör be ebbe a hangulatba, kívülről jön, nem is tartozik a tájhoz. Ezt jelzi a költő egyetlen, külön írt sorba írt szóval (...) Éles, rövid és különálló, már el is tűnt, hogy a külvárosi éj tovább élje a maga halk, lefojtott életét.

Némileg eltér ettől, elvontabb és benső KISS FERENC akusztikus mentális 'kép'-e (Kiss: 1962. 588):

t/(KF)/2

(...) A szorosan vett tájhoz talán nem [ti. nem tartozik hozzá a fűtyszó], de a lélekbelihez nagyon is, mert éppen az elkülönítéssel kiemelt jelentősége hangsúlyozza az igazán fontos események hiányát. S ha messziről hangzik és csak egy pillanatra, eggyel több a lélek távoli vonatkozási pontja, s még teljesebb lesz a nyomában maradó némaság.

Nem tartozik tehát a tájhoz, a „szorosan vett tájhoz” sem a $t/(TLR)/4$ -ben, sem a $t/(KF)/2$ -ben verbalizált auditív 'kép'. Hozzá tartozik azonban ahhoz a mentális képhez, amit T. LOVAS RÓZSA (a $t/(TLR)/4$ -ben) rendelt a 37. sorhoz, és hozzá tartozik ama 'lélekbeli' – auditív elemekkel hangszerelt – tájhoz is, amelyet KISS FERENC (a $t/(KF)/2$ -ben) tulajdonít magának, egyszersmind József Attilának.

S az éj megint megelevenedik. T. LOVAS RÓZSA a 48 – 55. sorok alkotta szakaszban ismét csak realiztíkus képet lát, a korcsma aggályos aprólékossággal kidolgozott leírása legalábbis erre utal (T. LOVAS: 1960. 71–72):

$t/(TLR)/5$

Azok az olvasók, akiknek feltétlen igénye, hogy a költészet csupán a való égi mása legyen (egyesek azt sem bánják, ha a „való” kimarad belőle), nem egyszer viszolyogva olvassák a költemény következő szakaszát, mely a külvárosi „korcsma” rajzát adja. József Attila ugyanis ezt a szörnyű helyet is megszemélyesíti, a részegség legundorítóbb stádiumában levő ember tetteit tulajdonítva neki. Így érzékelteti a nyomorúságnak, a testi-lelki elesettségnek azt az infernóját, amelybe a proletariátus egy része jutott. Minden szennyes ebben a környezetben, *romlott még a fény is* – különben a legtisztább dolog a világon –, mely kiömlik az ajtón, a *korcsma szájá-n*. A lámpa – mint megkínzott élőlény – fuldoklik a szörnyű atmoszférában. Az egyetlen vendég egy napszámos. Ittasan virraszt, mert néha lehetetlen józan fejjel elbírní ezt az életet. Kell a komisz ital, kell a mámor. Ugyan elviszi a garasos bért is, s az emberiség rongyává süllyeszt, de megnyitja a könnyítő sírás zsilipjeit, kimondja a józan állapotban elhallgatott, ezerszeresen tilos érzéseket, s bátorságot ad, hogy az összeszorított ajkak közül dühvel vic sorogjanak ki a fogak. Csak a korcsmáros szunyókál egykedvűen: ő ebből a nyomorból, szennyből él, megszokta, észre sem veszi.

A $t/(TLR)/5$ részletet KISS FERENC is idézi T. LOVAS RÓZSA tanulmányából, s többek közt a következő ellenvetéseket fűzi a szerző rajzához (KISS: 1962. 589):

$t/(KF)/3$

(...) Élesre húzza ki a talányos vonásokat s kitölti a hézagokat is. Fontosnak tartja tisztázni, hogy a munkásságnak csak „egy része” jutott az ábrázolt pokolba, hogy józanon elbírní csak „néha” lehetetlen az adott életet stb. Árnyalatnyi igazítások ezek, s köszönet járna értük, ha nem kísértene bennük az a szűkítő, merevítő hajlam, melyet az óajos rongyokban megjelenő éj (9 – 10. sor) értelmezésénél is láttunk. Nem valószínű, hogy József Attila csak a tömörség okából maradt adós hasonló disztinkciókkal (...) Épp a disztinkciók hiánya, a T. LOVAS R. által kitöltött *hézagok* okozzák, hogy egy konkrét kocsmái állapot helyett a nyügeivel mérkőző lélek s a romlásba taposott élet hányja itt fel a maga látványát (...)

A $t/(TLR)$ olvasója, aki nem tévedt el, s megmenekedett „A Kis Pipához” címzett pokol (lásd a 2. ábrán) bugyraitól is, T. LOVAS RÓZSA panorámaképe szerint most érkezhét a Duna-partra (56 – 62. sor), majd a környező rétekre (70 – 74. sorok) (T. LOVAS: 1960. 72–73):

$t/(TLR)/6$

A következő versszak azt mutatja, hogy a költő továbbhalad a külváros nyomorát rejtő éjszakában, s kiér a Duna-partra. Hogy a víz és a szabadon kószáló szél is a külváros szerves része legyen, azt két találó hasonlattal éri el. Az éjszaka sötétjében súlyos, merev tömegként ható folyó vize csattanva ütődik a parthoz, a kikötött hajókhöz, s József Attilában ez – a külváros fiának sajátos asszociációjával – az olvasztóból kiömlött, lassan megmerevedő vas vagy acél képzetét kelti. Hányszor figyelhetette a költő a gyárak ablakán benézve, amint a fémek csapolják! És hányszor láthatott kóbor kuttyát, amely a gazdátlanság és éhség kinjától hajszolva kilógó nyelvvel loholt, s ha tócsát vagy folyót talál, mohón habzsolja a vizet. Ez az agyába égett emlék most a vizet borzoló kósa széllel azonosul, hogy igazán a külvároshoz tartozzék a szél is, ne csak más tájról jött, felelőtlenül kóborló vendég

legyen itt. (...) A versszak utolsó két sora új mozzanatot jelent a szegények éjének leírásában. Az előző sorokban a valóságos folyó képét vetítette elének a költő, s most merész képzetkapcsolással maga az éjszaka lesz hatalmas, sötét folyam, amelynek áráján szalmazsákok úsznak, ezek pótolják az ágyat a város peremén. (...) A költő érezhetőleg tovább halad, s kiér a várost szegélyező rétekre, ahová vasárnap délután levegőzni járnak a boltos temetők, visszhangzó családi kripták élő halottai. Most néptelen a rét – éjszaka van –, de sivársága elárulja, hogy hétköznapi és ünnep egyként szomorú itt. A munkától sajtó, merev testek súlyától letarolt fű rongyos, mint a külváros lakói, kik itt dobják el rongyaik foszlányait. A *rongyok* és a *rongyos* szavakból létrejött szójáték fájó egységbe fogja össze a tájat és népét. A téren elhullajtott papírt meg-meglibbentí a kóbor szél (...)

Ákár egy dokumentumfilm képsorai (vagy forgatókönyve). S ha eddig nem tette volna, most KISS FERENC is kifejezésre juttatja, hogy T. LOVAS RÓZSA „szinte látja” a Duna-parti szcenárióepizódot (Kiss: 1962. 589–590):

t/(KF)/4

T. LOVAS R. eleven logikával bontja elemeikre a képeket: szinte látja, hogy éji útja során a költő kiér a Duna-partra, s képzeletében – a parthoz, a hajók oldalához csapódó hullámverés, a tájhoz tartozó vasöntés és a kültelki kóbor ebekről őrzött emlékképek elemeiből – miként forr szerves egységbe az 59 – 62. sorok csodálatos szimbolikája. (...) A „csattogó vizek”-ben azonban már csak homályosan van jelen egy konkrét folyó képzete, inkább parttalan vizekre gondolunk. S a hang sem a jól ismert hullámverés hangja, hanem olyasféle „csattogás”, amelyet a végtelen vizek felől hallhat az ember (...)

Az idézett kritikai észrevételek (a t/(KF)/4) utolsó soraiból egyszersmind az is kiténik, hogy a fogalmi verbális jelentések alapján KISS FERENC is hozzárendel a szerkezeti egységhez vizuális és auditív 'kép'-eket, például: „parttalan vizek”, „hullámverés hangja”.

4. Diktum apperceptum, evokátum

Ahogy a kommentált „I” jelű idézetek is mutatják, a befogadás során a *fogalmi verbális* értelemösszetevők alapján *fogalmi nem verbális* jelentésösszetevőket is hozzárendelünk a verbális anyaghoz, más szóval a szövegben feltételezésünk szerint kifejezésre jutó tényállásokat, relációkat látjuk, halljuk stb., mintegy érzékszerveink által is 'interpretál'-juk; s (re)aktiváljuk a velük kapcsolatos érzelmeinket, tényleges vagy elővételezett tapasztalatainkat is, más szóval a szöveghez *nem fogalmi* jelentésösszetevőket is hozzárendelünk.

A szemiotikai szövegtan modelljében e három értelemösszetevő: a diktum, az apperceptum és az evokátum (vö. például VASS: 1990. 86–88, PETŐFI: 2004. 41 kk.). Definitorikusan:

A diktum: a szövegben verbálisan kifejeződő nyelvi-logikai értelem, amelyet a szöveg elemeihez hozzárendelhető *fogalmi verbális* – nagyjából 'értelmező szótárbeli' – jelentések felhasználásával, illetőleg kombinációjával hozunk létre.

Az apperceptum: a szöveghez a diktum közvetítésével hozzárendelhető *fogalmi nem verbális*, legalábbis teljes mértékben nem verbalizálható – bármely érzékszervünk által létrehozott – értelem, 'kép'.

Az evokátum: a szöveghez a diktum vagy az apperceptum közvetítésével – érzelmeink, tényleges vagy elővételezett tapasztalataink stb. alapján – hozzárendelhető *nem fogalmi*, legalábbis fogalmilag teljes mértékben kifejezésre nem juttatható jelentésösszetevő.

A definiált jelentésösszetevők között (akár a verbális nyelvi rendszer, akár a rendszer használata felől) a fogalmiság és a verbalizálhatóság foka / mértéke teremthet kapcsolatot úgy, hogy azok nem tekinthetők egymás 'tükörfordítás'-ainak. Leginkább a diktum, legkevésbé az evokátum interszubjektív (és explikálható).

Mind az apperceptum, mind az evokátum jelentősen befolyásolhatja az interpretációs műveletek végrehajtását és azok eredményeit. Nemcsak szépirodalmi, hanem tudományos, publicisztikai vagy épp praktikus

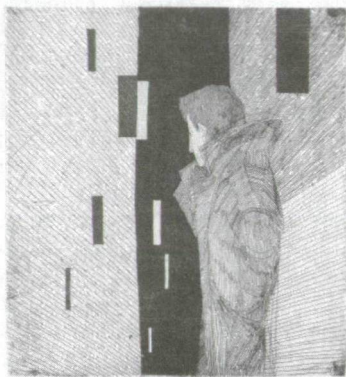
funkciójú szövegek befogadásakor is. Működésük és szerepük nyilván empirikus vizsgálatok és mindennapi tapasztalataink alapján is megfigyelhető, kimutatható.

5. Szöveg és vizuális nyelvi reprezentációk

Az illusztrációk a *Külvárosi éj* verbális nyelvi anyagának interpretálásával jöttek létre, ilyenformán nagyjában-egészében a költemény vizuális nyelvi reprezentációinak tekinthetők. Az 1. ábra Kass János 1961-ben készült fekete-fehér rézkarcát mutatja (forrása: KASS: 1997. 75). A 2. ábrán látható szürkekék háttérű illusztrációt pedig Würtz Ádám készítette 1973-ban, s egy összesen huszonöt grafikai lapot tartalmazó, szép kivitelű mappában jelent meg 1975-ben (WÜRTZ: 1975.). (A 'nagyjában-egészében' megszorítást a Würtz rajzán olvasható „József Attila Külvárosi éj c. verséhez” felirat „HEZ” toldaléka is indokolja.)

Arra vonatkozóan, hogy Kass János és Würtz Ádám 1961-ben, illetőleg 1973-ban milyen – médiumtípustól független – interpretációkat hozott létre a *Külvárosi éj* verbális szövege alapján, csak feltételezéseink lehetnek. A mindenkori befogadók számára az illusztrációk fizikai hordozói vannak adva, vagyis azok a jelkonfigurációk, amelyeket az alkotók az általuk létrehozott interpretációkból vizuális nyelvi eszközökkel kifejezésre juttatnak, ábrázolnak, láttatnak. Mit lát belőlük, s amit adott kommunikációs helyzetben lát, hogyan képes verbalizálni a befogadó, első megközelítésben a jelen sorok írója?

Kass János rézkarcán, az 1. ábra centrumában felhajtott gallérú férfi áll, oldalvást fordulva, majdnem hátul a befogadónak. A kép síkját, a figura mozgásterét rénsnyire szűkítik, szinte összehérselik a szélek fölül középre tartó hatalmas épületszárnyak. A sötét háttérből néhány ablak világít a keskeny síkatorba. Két oldalt perspektívtalan fekete négyzetek az ablakok. Az 1. ábrán látható illusztráció alatt (\Leftrightarrow ?)² szövegrészlet olvasható, a költemény 14 – 26. sora.

1. ábra

2. ábra

A 2. ábrán „a város szél”-e látható, külvárosi 'mozaik'-ok. A több nézőpontú kompozíciót a látvány és a látomás elemei konstituálják.

A látvány síkján utcarészlet és ipartelep alkot jól elkülöníthető kompozicionális egységet. A rajz nagy részét az utcarészlet elemei teszik ki: bérházak, tetők, tűzfalak, melyeken reklámfeliratok („Flóra szappan”, lámpafényben „Nikotex”) olvashatók, kémények, függőfolyosók, ablakok, libbenő függöny. Az úri szabó háza előtt mintha egy árny, talán egy *elvtárs* suhanna át \Leftrightarrow 43 – 47. sor. Az előtérben „A Kis Pipához” korcsma látható, csapos, részeg napszámos a petróleum fuldokló fényében \Leftrightarrow 48 – 55. sor. A vendéglő tetején macska \Leftrightarrow 32. sor. Jobbra rendőr posztol \Leftrightarrow 42. sor, körülötte cédulák \Leftrightarrow 43. vs 72. sor, balra mellékudvarra, tenyéryni konyhába látni \Leftrightarrow 1 – 4. sor. Az ipartelep, kémények, műhelycsarnokok, raktárak felé villanyvezeték fut; előtűk temetőkert vagy legalábbis sírkő alakú idomok \Leftrightarrow cca. 14 – 36. sor.

A látomás (az álom) síkján, a Hold udvarában ↔ 13. sor, szegényes szobabelső, repedt falak közt kredenc, rácsos vaságy, dézsa, *súrolókefe mászik* ↔ 5 – 8. sor. Az éjjeliszekrény és a hokedli közt kontyoszárnas anygalka gömved a „Singer” varógépre, melyről valami kelme száll. Mellette gyönyörű érett asszony s valószínűleg a párja vagy egy gyerek, odébb, a csillagokon fiatal lány alszik ↔ 61 – 62. sor. A kép szélén fedetlen keblű nő alkudozik a bájaira az ablaka előtt röpködő fiúval.

A 2. s még inkább a 3. ábrán látható illusztráció vizuális nyelvi egységeit, elemeit és azok relációit a jelen sorok írója a versszöveg ismeretében is csak ügyyel-bajjal volt képes verbalizálni, s úgy-ahogy a költemény ekvivalensnek tekinthető elemeire vetíteni (lásd a ↔ szimbólumot). Nehezebb helyzetben van az a befogadó, akinek csupán egy dekontextualizált illusztráció áll a rendelkezésére. A következő leírást a versre, a képre és az alkotókra vonatkozó információk nélkül SIMÓ KATALIN másodéves magyar – rajz szakos hallgatóm készítette szemináriumi foglalkozáson Würtz illusztrációjának kismértékben preparált fénymásolatáról.³

V(SK)/1

Nagyvárosi éjszaka... A házfalak elferdülnek, vonalaik összekuszálódnak. A perspektíva megszűnik az álom hatása alatt. Mert minden alszik: a házaspár szegényes szobájában; a levegőben meztelen nő. Fölötte nagyvárosi dáma, talán angyal-szeretőjét várja az ablakban. A házfalak közt sötét alakok osonnak, néhol felbukkan egy-egy árny; rendőr nyúl lopva a kardjáért. Egy kémény mögött macska kuporog. Alul, a kocsmában borbá fojtja bánatát egy munkás. A varrógép mellett talán a felesége virraszt anyagszárnyakkal. Szobájuk bútorzata: kredenc, fonalakkal telepakolt ágy, éjjeliszekrény, melyen óra, vizeskancsó és pohár áll. Az ágy alatt vödör, súrolókefe. Ez a jelenet a kompozíción a bal oldalra, felülre került. Lehet, hogy álom az egész? Talán ezt sejteti a világító Hold. A kép alján a lakás egyszerű berendezése látható: asztal, tűzhely; az udvarban talicska, kis tacskó...

Ha hagynak is kívánnivalót maguk után a (különböző kontextusokban készült) képleírások, azt többé-kevésbé mégiscsak kifejezésre juttatják, hogy e két nagyszerű művész milyen vizuális elemekből, formákból építkezett (milyenekből nem), illetőleg milyen 'forrásidegen'-nek vagy járulékosnak minősíthető elemeket, jegyeket (például reklámfeliratokat stb.) használt fel a *Külvárosi éj*hez készült kompozíciója megalkotásakor. (Nyelvészként csak zárjelesen jegyzem meg, hogy a költemény BÓKA LÁSZLÓTI számon tartott főbb motívumai közül (lásd a 2. alatt) például a *csöndet* valószínűleg elég körülményes lenne önmagában ábrázolni.)

A következő lépés nyilvánvalóan az kell legyen, hogy a grafikákat a *t*(TLR), a *t*(SZP), illetőleg a *t*(KF) 3. alatt idézett és kommentált részleteivel is egybevevünk, s megpróbáljuk számba venni a szóban forgó kutatók interpretációjának (kommentárjainak) azokat az elemeit, amelyek nem szerepelnek sem a verbális nyelvi összetevőben, a költeményben, sem a vizuális nyelvi összetevők, az illusztrációk anyagában. Következzék közülük csupán egy-kettő (a példákat persze szaporíthatni). Nem található meg a képeken többek között a „fáradt munkásasszony” (lásd *t*(TLR)/3 a 3. alatt) vagy a „lámpagyújtogató” (lásd *t*(SZP)/1) figurája. Bizonyosan nem azért, mert akár az egyik, akár a másik vizuális nyelvi megjelenítése körülményes lenne (mint például a *csönd* motívumé), hiszen a WÜRTZ: 1975. több, *fáradt munkásasszonyt* ábrázoló grafikai lapot is tartalmaz. (Lásd még Kass János *József Attila: Mama* című illusztrációját is: KASS: 1997. 72.) Feltehetően azért, mert Würtz vagy Kass – T. LOVAS RÓZSÁVAL, illetőleg SZILÁGYI PÉTERREL ellentétben – egész egyszerűen egyiket sem látja (a látomás síkján se) a verbális összetevő, a költemény anyagában. Nem található meg a rajzokon a Duna-part sem, a „merev tömegként ható folyó vize”, a kikötőt hajókkal (lásd *t*(TLR)/6), jóllehet egy vízparti részlet kifejezetten hálás téma lehet bármelyik képzőművész számára (lásd például Würtz *Téli éjszakához* vagy a *Vas-színű égboltban...* című költeményhez készült illusztrációját a hivatkozott mappában). Nyilván azért, mert a Duna-partot sem explikálja a verbális összetevő, a versszöveg. Azt senki sem gondolhatja-mondhatja komolyan, hogy két ilyen kvalitású illusztrátor ne látná, ha láthatná, mert benne volna a *Külvárosi éj*ben? Ha pedig nincs, mért láthatná? A tény, hogy a kiemelt momentumokat T. LOVAS RÓZSA, illetőleg SZILÁGYI PÉTER és részben KISS FERENC is látja, vagy „szinte látja”, olykor hallja is (lásd a *t*(KF)/4-et is), félreérthetetlenül igazolja az *apperceptum* (itt vizuális és auditív 'kép') működését, természetét és interpretatív szerepét.

6. Záró megjegyzések

Akkor kérdezz rá, mondjuk, a *fáradt munkásasszonyra*, veti közbe Netti a hálón.

Ha hipotetikusán elfogadjuk a (fent említett) médiumtól független interpretáció létét, feltételezhetjük azt is, hogy egy ilyen – adott személy által adott kommunikációs helyzetben felépített – mentális modell materializált formái – közel egyidejű vizuális és verbális nyelvi stb. megfogalmazásai – között lényegében 'csak' mediális-technikai (például az időbeliség vs térbeliség problematikájából adódó) különbségek lehetnek. Más szóval: elvileg nem zárható ki, hogy Kass János vagy Würtz Ádám 1961-ben vagy 1973-ban az általa létrehozott mentális modellről olyasféle verbális nyelvi leírást nyújtott volna, amely legalábbis reflektál a *Külvárosi éjre* (az 1. ábrán látható kép alatt Kass idézi is a költemény néhány sorát), és reflektál illusztrációjának vizuális nyelvi elemeire, ekvivalenciáira is. Több mint valószínű, hogy ez is, az is lényeges – kizárólag a mediális transzpozíciók (verbális → vizuális → verbális) technikai kérdéseivel nem motiválható – eltéréseket mutatott volna T. LOVAS RÓZSA vagy épp KISS FERENC interpretációjától.

Ami a 'rákérdezés'-t illeti, ma már láthatóan-tapasztalhatóan más a helyzet. Ennek elemzése azonban meghaladná a jelen diskuszió tárgyát, lehetőségeit is.

Ugye most nem akarod azt mondani, hogy ezt az egész korpuszt porszívózzam ki, s tegyem a helyére, valahova a 20. század gyöngyszemei közé. A francba is, portalanítani nem ártana, Netti.

JEGYZETEK

1. A kurzivált elemek itt és a továbbiakban is a szerző, a ritkítottak az én kiemeléseim. Megjegyzem azonban, hogy ritkított szedéssel olykor egész mondatokat, mondatláncokat is kiemelhettem volna szemléltetés vagy ellenvetés gyanánt.
2. A „↔” verbális és vizuális nyelvi ekvivalenciákra utal.
3. Würtz Ádám grafikájáról mintegy harminc leírás készült hasonló módon.

IRODALOMJEGYZÉK

BALOGH LÁSZLÓ:

1980. József Attila. *Nagy magyar írók*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.

BENEY ZSUZSA:

1989. *József Attila-tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

BÓKA LÁSZLÓ:

1958. József Attila költői eszközei. In: Bóka László: *Tegnaptól maig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 303–331.

BOZÓKY MÁRIA:

1980. *Würtz Ádám*. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1980.

FODOR ANDRÁS:

1966. József Attila: Külvárosi éj. In: *Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 278–286.

1971. *Szólj költemény. József Attila élete és költészete*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1971.

GYERTYÁN ERVIN:

1966. *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

KASS JÁNOS:

1994. Gondolatok a könyvillusztrációról. In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szöveg-tan 7. A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez (I)*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1994. 9–17.

1997. *Ötven év képbén és írásban*. Szeged Megyei Jogú Város Közgyűlése, Szeged, 1997.

KISS FERENC:

1962. A „Külvárosi éj”. *ItK*. 1962. 580–592.

LEVENDEL JÚLIA – HORGAS BÉLA:

1970. *A szellem és a szerelem. József Attila világgépe*. Budapest, Gondolat, 1970.

T. LOVAS RÓZSA:

1960. József Attila: Külvárosi éj. *Magyar Nyelvőr*, 84. 1960. 1. 66–74.

PETŐFI S. JÁNOS:

2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg szemléletbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

SZABOLCSI MIKLÓS (szerk.):

1987. József Attila-versek elemzése. *Műelemzések Kiskönyvtára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
- SZIGETI LAJOS SÁNDOR:
1988. *A József Attila-i teljességigény: motívumértelmezések*. Budapest, Magvető, 1988.
- SZILÁGYI PÉTER:
1971. *József Attila időmértékes verselése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- TÖRÖK GÁBOR:
1976. *József Attila-kommentárok*. Budapest, Gondolat, 1976.
- VASS LÁSZLÓ:
1990. Terminológiai szótár (a szemiotikai szöveglet tanulmányozásához). In: Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szöveglet 1. A szöveglet kutatás néhány alapkérdése*. Szeged, 1990. 86, 87, 88.
<http://www.jgytf.u-szeged.hu/%7Evass/abbewvl.htm>.
- TOM WOLFE:
é.n. *Kandírozott mandarinzelészinű áramvonal*. Modern Könyvtár 191. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- WÜRTZ ÁDÁM:
1975. *Würtz Ádám huszonöt rajza József Attila születésének 70. évfordulójára*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1975.

LÁSZLÓ VASS

Semantic aspects of Attila József's poem entitled *Suburban night* within the illustrations of János Kass and Ádám Würtz

In this paper I am examining three aspects of meaning, that is, declaration (dictum), apprehension, and evocation. The focus of the analysis is the illustrations of János Kass and Ádám Würtz based on Attila József's poem entitled *Suburban night*.